

Кобера А.В.

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ЯК ФОРМА ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Доведено, що судово-психологічна експертиза є однією із найскладніших форм застосування психологічних знань у юриспруденції. У статті визначено межі компетенції та основні завдання судово-психологічної експертизи, умови її застосування. Розмежовано поняття компетентність і компетенція та розроблено критерії визначення рівня компетентності експерта-психолога.

It is proved that juridical and psychological examination is one of the most complicated form of appliance of psychological know ledge in juridicprudence. The measures of competence and the main tasks of juridical and psychological examination, the conditions of its appliance are denoted in the article. The notion of competability and competence have been differentiated and the criteria of denotion of the level of competence of the expert-psychologist have been worked out.

Однією з найскладніших і найвідповідальніших проблем сучасної науки є проблема людини. Особливе значення вона має для юриспруденції, що використовує при розробці своїх наукових положень досягнення різних рівнів знання про людину: від молекулярно-біологічного до соціально-психологічного. До найбільш поширеної процесуальної форми використання цих знань належить судово-психологічна експертиза.

Судово-психологічна експертиза як одна з форм застосування спеціальних психологічних знань у юриспруденції надає допомогу фахівцю-юристу у вирішенні питань психологічного змісту. Маючи на меті не просто констатацію фактів, які були виявлені в ході проведеного дослідження,

а здійснюючи їх аналіз та даючи власну оцінку виявленим обставинам, експерт виконує функцію джерела наукової інформації фактів, що необхідні суду при оцінці багатограних індивідуальних особливостей психічної діяльності сторін, свідків. Таким чином, основна мета судово-психологічної експертизи зводиться до того, щоб на базі певних знань, вироблених юридичною психологією або накопичених практикою, провести дослідження і відповісти на питання слідчого, органу дізнання або суду.

Розвиток психологічної науки та зростання науково-технічних можливостей розширює межі застосування психологічної експертизи. Однак, незважаючи на широкі можливості застосування психологічної експертизи в практиці роботи правоохоронних органів, такий вид використання психологічних знань не має на даний час належного поширення. Це обумовлено як законодавчо-нормативними, так і суто практичними проблемами. До числа актуальних проблем судово-психологічної експертизи як форми застосування психологічних знань можна віднести питання компетенції цього виду експертного дослідження, яке не можна вважати вирішеним.

До компетенції судово-психологічної експертизи, на думку В.Л. Васильєва, належить встановлення здатності особи, яка має ознаки відставання в психічному розвитку, усвідомлювати свої дії; встановлення можливості потерпілим у справах про зґвалтування правильно розуміти характер і значення дій, які з ним вчиняють, та чинити опір; встановлення наявності чи відсутності на момент вчинення діяння стану афекту чи інших непатологічних емоційних станів (страху, депресії, стресу, фрустрації); встановлення наявності предсуїцидального стану в особи, що вчинила самогубство, та причин його виникнення; встановлення мотивів поведінки та мотивації окремих вчинків як важливих психологічних обставин, що характеризують особу; встановлення структури злочинної групи; встановлення індивідуально-психологічних особливостей підекспертного.

В.Т. Нор та М.В. Костицький до компетенції судово-психологічної експертизи відносять також питання про вплив перенесених чи наявних психічних і соматичних захворювань та хворобливих станів на індивідуально-психологічні

особливості, їх прояви в скоєному чи показах, даних з цього приводу, а також питання про авторство письмового тексту.

На думку М.І. Єникеева, до компетенції судово-психологічної експертизи належать питання встановлення ступеня розуміння підекспертною особою значення своїх дій та можливість керувати ними; здатність приймати осмислені, транзитивні (з урахуванням усіх необхідних умов) рішення; виявлення у дієздатного суб'єкта непатологічних психологічних аномалій, що перешкоджають адекватному відображенню дійсності; встановлення здатності свідка правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати по них правильні адекватні покази.

М.М. Коченов до цього переліку додає можливість експерта-психолога провести діагностику індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищена навіюваність, імпульсивність, подразливість, ригідність і т.д.), що здатні суттєво вплинути на поведінку суб'єкта, а також встановити можливості виникнення у людини в конкретних умовах психічного стану (розгубленості, втрата орієнтації тощо) й експертно оцінити їх вплив на якість виконання дій.

Однак, незважаючи на широту, перелік питань, які можуть бути віднесеними до компетенції судово-психологічної експертизи, не є вичерпним. Встановлена невизначеність вимагає чіткого визначення меж компетенції судово-психологічної експертизи, які можуть бути встановлені моральним, гносеологічним та юридичним критеріями. Експерт-психолог не повинен відповідати на питання, які стосуються визначення мети скоєного та вини особи, міри покарання, вимагають правової оцінки дій обвинуваченого. Предметом судово-психологічної експертизи можуть бути лише обставини, що мають психологічну природу (процеси, стани, властивості) і їх наукове пояснення, але аж ніяк не паранормальні явища та властивості. Відповіді експерта не повинні містити моральних оцінок дій обвинуваченого.

Встановлення меж компетенції судово-психологічної експертизи дає можливість визначити основні її завдання, які конкретизуються залежно від виду експертизи і об'єкту дослідження. Такими завданнями є:

Встановлення здатності психічно здорових обвинуваче-

них, свідків і потерпілих сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правдиві свідчення.

Встановлення здатності психічно здорових потерпілих у справах про зґвалтування правильно розуміти характер і значення здійснюваних з ними дій і чинити опір.

Встановлення здатності неповнолітніх обвинувачених, що відстають в психічному розвитку, повністю усвідомлювати значення своїх дій і визначення ступеня здатності їх керувати своїми діями.

Встановлення наявності або відсутності в обвинуваченого у момент здійснення протиправних дій стану фізіологічного афекту або інших емоційних станів, здатних істотно вплинути на його свідомість і вчинки.

Встановлення, чи знаходився обвинувачений в період, що передував скоєнню злочину, і (або) у момент скоєння злочину в емоційному стані, що істотно впливає на здатність правильно усвідомлювати дійсність, зміст конкретної ситуації і на здатність довільно регулювати свою поведінку.

Встановлення можливості виникнення у суб'єкта різних психічних станів або виявлення індивідуально-психологічних особливостей, що роблять неможливим або таким, що утруднює виконання професійних функцій.

Встановлення наявності або відсутності в особи в період, що передував смерті, психічного стану, що призвів до самогубства.

Встановлення у суб'єкта конкретних індивідуально-психічних властивостей, емоційно-вольових особливостей, рис характеру, здатних істотно впливати на зміст і спрямованість дій в певній ситуації, зокрема сприяти здійсненню протиправних дій.

Визначення завдань судово-психологічної експертизи обумовлено змістом законодавства, методичними принципами правової науки і різних психологічних шкіл і напрямів. Саме з цієї позиції важливо відзначити, що будь-який психологічний феномен може бути дослідженим, якщо існують адекватні для цього психологічні методи. Проте цей феномен обов'язково має бути юридично значущим, перш за все тому, що стосується психологічних особливостей обвинувачених, потерпілих, свідків. Отже, експерт-психолог встановлює не будь-які, а юридично значущі психологічні осо-

бливості, здібності суб'єкта, які становили істотний вплив на розуміння або протікання ситуації правопорушення.

Виконання поставлених перед судово-психологічною експертизою завдань можливе лише за умови достатньої компетенції експерта-психолога. В даному випадку компетентність слід розуміти як суб'єктивну характеристику здібностей конкретного експерта вирішувати поставлені перед ним завдання і ступінь володіння ним теорією, методами і методиками експертного дослідження. Компетентність визначається досвідом експерта, його базовою освітою і рівнем спеціальної підготовки. Важливою складовою компетентності є достатній рівень спеціальних знань щодо суті предмету судово-психологічної експертизи. Наукові положення і методи дослідження, що використовуються експертом-психологом, мають бути апробовані саме в експертній практиці, оскільки науково обґрунтовані теорії і методи в одній сфері прикладної психології (наприклад, психоаналіз у психотерапії) не завжди можуть бути адекватно застосовані в іншій. Важливим є диференціювання психологічних та юридичних підходів до визначення психологічних закономірностей душевного життя людини. Спеціальні психологічні знання не можна ідентифікувати з професійними знаннями слідчого чи судді, вони невіддільні від базової психологічної науки, оскільки юридичне та психологічне значення деяких понять (наприклад, мотиви) не перетинаються. Визначення спеціальних знань психолога, що використовуються в судовій експертизі, дозволяє чіткіше окреслити і сферу його професійної компетенції. Як і компетенція судово-психологічної експертизи, компетенція експерта-психолога визначається шляхом встановлення її меж, до яких не можна відносити: а) явища, які недоступні пізнанню з рівня розвитку сучасної психологічної науки; б) не апробовані в науковій психології і в експертній практиці теоретичні положення і методи дослідження; в) явища, які неможливо досліджувати через методичну специфіку судово-психологічної експертизи (наприклад, ретроспективне вивчення змісту свідомості свідка в момент скоєння злочину); г) юридично значимі явища, що не є предметом психологічної експертизи (наприклад, пояснення зміни свідчень та їх достовірності); д) явища, що відносяться до вивчення психічних процесів, але є предметом

психіатричної експертизи (наприклад, здатність обвинуваченого усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними).

При визначенні меж компетенції експерта-психолога важливим є етичний критерій його діяльності. Гуманізм, відповідальність, незаподіяння шкоди та інші принципи етики судового експерта-психолога збігаються з базовими принципами етики практичної психології та медицини. Однак специфіка застосування етичних норм психологом-експертом обумовлена тим, що: 1) судовий експерт-психолог взаємодіє з підекспертним не як з пацієнтом, який потребує допомоги; звернення відбувається, як правило, не за особистим бажанням останнього; 2) процесуальне положення експерта визначає високий ступінь влади над досліджуваним (від висновку експерта залежать кваліфікуючі ознаки злочину, що обумовлюють ступінь покарання підекспертного) та має наслідком високий рівень відповідальності експерта; 3) психолог має чітко визначені кримінальним законодавством права та обов'язки, що регламентують його діяльність, та несе кримінальну відповідальність за їх порушення. Враховуючи особливості експертної діяльності психолога, особливої ваги набуває принцип законності. Взаємовідношення законності та етики, законодавчої регуляції експерта-психолога обумовлено тим, що судово-психологічна експертиза, як і інші види судових експертиз, являє собою сукупність процесуальних дій, які суворо регламентовані законом, але рішення щодо варіантів поведінки, часто альтернативних, які з огляду на свою різноманітність не можуть бути в повній мірі визначені законом, повинні ґрунтуватися на загальній етичній позиції психолога-експерта.

Таким чином, судово-психологічна експертиза як форма застосування психологічних знань в юриспруденції є перспективним напрямком наукового дослідження, який вимагає чіткого визначення основних критеріїв, що визначають як теоретичне обґрунтування, так і практичне здійснення експертної діяльності психологом-експертом.

Література

1. Алікіна Н.В. та ін. Психологічна експертиза в слідчій практиці. – К., 1993.
2. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянська Е.В. Юридична психологія. Підручник. – Харків, 2002.
3. Бедь В.В. Юридична психологія. Навчальний посібник. – К., 2002.
4. Васильев В.Л. Юридическая психология. – СПб., 2000.
5. Енгальчев В.Ф., Шипшин С.С. Судебно-психологическая экспертиза. Методическое руководство. – Калуга – Обнинск – Москва, 1997.
6. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. – М., 1996.
7. Зразків В.А., Богомолова С.Н. Криміналістична психологія. – М., 2002.
8. Коновалова В.Е. Психологія в розслідуванні злочинів. – Харків, 1978.
9. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія. Підручник. – К., 2004.
10. Костицький М.В. Судово-психологічна експертиза. – Львів, 1987.
11. Коченов М.М. Введення в судово-психологічну експертизу. – М., 1980.
12. Кудрявцев И.А. Судова психолого-психіатрична експертиза. – М., 1989.
13. Мамайчук И.И. Экспертиза личности в судебном следственной практике. Учебное пособие. – Сб.: Речь, 2002.
14. Прикладна юридична психологія // Під. ред. А.М. Столяренко. – М., 2001.
15. Сахнова Т.В. Навіщо судові психолог? – М., 1990.
16. Сорокотягин И.Н. Юридична психологія. – Свердловськ, 1986.